

ČOVJEK, MEĐULJUDSKA KOMUNIKACIJA I DRUŠTVENI DIJALOG¹ NADILAZI LI DIJALOG ZAPREKE IDEOLOGIJE?

Danijel LABAŠ
Zagreb

Sažetak

Komunikacija je sjajna stvar, ustvrdio je George Myerson. No, pita li se itko što je to zapravo komunikacija? Kakvi su joj antropološki, gdje su joj filozofski "korijeni" i utemeljenje? Je li komunikacija "ja i mi" ili kazivanje onoga što želimo? Tko komunicira i što komunicira: poruku ili značenje? Kada se komunikacija dobro odvija i kako se suočiti sa zaprekama komunikaciji - ideologijama. Na ova i još neka pitanja pokušava odgovoriti, služeći se mislima poznatih i manje poznatih autora, ovaj članak koji se bavi razvojem komunikacije - od međuljudske do komunikacije društva posredovane masovnim medijima.

1. Čovjek se postaje komunikacijom?

Na promidžbenom plakatu za film koji se prije koje godine prikazivao i u zagrebačkoj "Kinoteci", bilo je napisano: "Kada Bog načini prvi model ljudskog bića ucrtava mu oči, usne i spol. Potom svakom ucrtava njegovo ime kako ga osoba nikada ne bi zaboravila. Ako je Bog zadovoljan svojim djelom, udahne mu život zovući ga njegovim imenom."²

Film se zvao "*The Pillow Book*", a na hrvatski je preveden naslovom "*Tijelo kao knjiga*". Tijelo je doista knjiga; i više od toga. Naše je tijelo gotova enciklopedija. Enciklopedija koja govori o nama više nego što sami i mislimo. Enciklopedija koja promatraču dopušta čak i poniranje u dubine naše duše.³ Ili, kako je to rekao Seneca: "Tijelo je produžetak duše".⁴

¹ Ovaj članak može se smatrati svojevrsnom "sintezom" ideja koje u posljednje vrijeme sazrijevaju u meni i o kojima sam imao prilike izlagati u više navrata. Zahvaljujem ih ponajprije dvojici autora od kojih me prvi svojim razmišljanjima osobno pratio i poticao duže vrijeme, dok drugoga poznajem preko njegovog pisanja. Njihovim sam se idejama ponajviše okoristio i nad njima najviše razmišljao i u pisanju ovoga priloga za Zbornik. Usp. RIVOLTELLA, P. C., *Elementi di teoria della comunicazione*, Pubblicazioni dell'I.S.U.-Università Cattolica, Milano 1995; MORRA, Gianfranco, *Verità e moralità della comunicazione sociale*, u: BETTETINI, Gianfranco (a cura di), *Teoria della comunicazione. 1 - I fondamenti*, FrancoAngeli, Milano 1994.

² Tekst s plakata pred zagrebačkom "Kinotekom", kao promidžba filma "*Tijelo kao knjiga*" (*The Pillow Book*), režisera Petera Greenawayja, koji je napisao i scenarij. Glume (*cast*): Vivian Wu, Ken Ogata, Ewan McGregor, Joshi Delida, Hideko Yoshida, Judy Ongg. Film se prikazivao od petka, 31. siječnja 1997.

³ U "Pet američkih lekcija, u Mnogostrukosti", Calvino opaža: "Tko smo mi, tko je svatko od nas do li kombinacija iskustava, informacija, čitanja, maštovitosti? Svaki je život enciklopedija." Svako je lice enciklopedija koja podrazumijeva "dragocjenu posudu što sadrži iskaze, dakle i osjećaje u pokretu, koje nikada nije moguće odrediti niti uhvatiti, već su neka vrsta iznenađenja, lapsus." BOBBIONI, Mariapia, *Lice, mjesto govora*, u: BARTLETT, Djurdja (ur.), *Tijelo u tranziciji*, Tekstilno-tehnološki fakultet, Zagreb 1999, str. 114.

⁴ Seneca nije napisao niti jedno djelo koje bi bilo posvećeno izravno jeziku, no u njegovom djelu *Epistulae* izjašnjava se koji je njegov stilski izbor i na tom mjestu govori o temi jezika, kao i o mnogim drugima. Za njega je riječ sredstvo koje komunicira životne istine. Jezik je za rimskog filozofa znak dostignutog savršenstva, no taj isti mora se potvrditi i *ponašanjem*: "Facere docet philosophia, non dicere, et hoc exigit, ut ad legem suam quisque vivat, ne orationi vita dissentiat, vel ipsa inter se vita. [...] Maximum hoc est officium sapientiae et indicium, ut verbis opera concordent, ut ipse ubique par sibi idemque sit" (*Ep.* 20,2). Za Senecu nije samo "tijelo

Tijelo je doista produžetak duše, a komunikacija je temeljna životna sastavnica svake pojedine osobe, skupine i društva. Oduvijek je bila stvarnošću čovjeka. Povijest ljudskog društva povijest je komunikacije, to jest razvoja i prenošenja čovjekovih stavova, jer je on u komunikaciji s drugima nastojao prenositi svoje namjere, želje, osjećaje, znanja i iskustva.⁵ Od svoje pojave na zemlji čovjek je komunicirao sa sebi sličnima trudeći se naći najpogodnije oblike za komuniciranje svojih zamisli. Zapravo, komunikacija koja integrira znanje, organizaciju i moć čovjeku nudi mogućnost povezivanja prisjećanja na vlastite izvore s težnjom k boljem životu. Komunikacija nam se predstavlja kao unutarnja stvarnost čovjeka; čovjek ne može ne komunicirati kao što ne može ne disati.

Na prvi pogled glagol "komunicirati" konjugira se točno tako kao i svi drugi glagoli. "Ja hodam, ti hodaš, on hoda...". "Ja komuniciram ti komuniciraš, on komunicira..." Komunikacija je, čini se, jedna od tolikih ljudskih djelatnosti, kao što su jesti, hodati, gledati, raditi, zabavljati se. Stvari međutim ne stoje tako. Naime, dok je ispravno reći: "Ne hodam, ne hodaš, ne hoda...", jer mogu nepomično stajati na mjestu, mogu sjediti, ležati i slično, netočno je ako kažem: "Ne komuniciram, ne komuniciraš, ..." Nije ispravno, jer nije istinito.

Može izgledati igrom riječi, no nije riječ o tome. Bilo tko od nas ne komunicira, naime, samo kada odluči izreći nekome ono što osjeća iznutra. Komuniciramo svime onime što jesmo. Činjenica da se nalazimo na nekome određenom mjestu, a ne negdje drugdje, da šutimo umjesto što govorimo, da se oblačimo određenim stilom, da se ponašamo na stanoviti način, da posvećujemo pozornost ovome a ne onome... - sve što je "naše" - od frizure do odlaska na određeni film u kino - daje promatraču informacije o onome što jesmo i mislimo. Naša fizička stvarnost je izričaj drugima onoga što jesmo - premda ne uspijeva izreći sve - i čini nas sudionicima protoka komunikacije, iz koje se ne možemo isključiti. Naše smo tijelo i naše je tijelo mjesto nazočnosti i dijaloga s drugima. Stoga je tijelo doista produžetak naše duše, jer, u njemu ne samo da "stanujemo" nego to tijelo i jesmo. Tijelo je manifestacija - očitovanje - onoga što jesmo. Od trenutka kada smo postali vidljivi, ne možemo ne komunicirati.

I oči, i usne, i spol - da se opet poslužimo tekstem s plakata za film "*Tijelo kao knjiga*" - govore i kad ne progovaraju, kad ne izriču verbalno, riječju. Ne postoji, dakle, čista jezična - lingvistička - komunikacija bez neverbalnih komunikacijskih elemenata; kao što ne postoji niti neverbalna komunikacija koja nije u suodnosu s vrijednostima i društvenim ustrojima u kojima živimo i djelujemo.⁶ Svi su oni čimbenicima i dijelom složenog procesa komunikacije.

"U komunikaciji postajem očit sebi samome s drugom osobom. Ipak, to postajanje očitim, istodobno je nadasve postajanje stvarnim ja kao takvoga."⁷ Čovjek, da bi spoznao samog sebe i prihvatio se osobom, mora se susresti i ući u odnos s drugim, s jednim "ti". A, ući u odnos s drugim znači upravo komunicirati, pa makar na početnoj razini.

produžetak duše", već je *jezik ogledalo duše*: "Non potest alius esse ingenio, alius animo color" (*Ep. 114, 3*), što znači da je materijalnim izričajem razuma i tako onome tko ga sluša čovjek odmah otkriva svoje prednosti i nedostatke. No, nije samo jezik, već su i *oči ogledalo duše*, a jezik ili govor tijela, budući da je produžetak naše duše, otkriva duboke istine našeg razuma: "Qualis animo est, talis incessu" - tj. duh se očituje u načinu hoda.

⁵ Usp. VIGANÒ, Dario Edoardo, *I sentieri della comunicazione. Storia e teorie*, Rubbettino, Soveria Mannelli 2003, str. 15ss.

⁶ Usp. LABAŠ, Danijel, *La funzione del principio della responsabilità nella fondazione etica dell'informazione-comunicazione*, Roma 1996, manuskript, posebno str. 311-391 posvećene filozofskim promišljanjima Emmanuela Levinasa.

⁷ JASPERS, Karl, *La mia filosofia*, Einaudi, Torino 1946, str. 153. "Za filozofijsku istinu sva su ljudska bića mogući drugi s kojima nam je zadano komunicirati", rekao je jednom zgodom Jaspers. Usp. MYERSON, George, *Heidegger, Habermas i mobitel*, Jesenski i Turk, Zagreb 2001, str. 15-16.

Komunicirajući, čovjek se razotkriva potpuno, uspijeva izreći iznad svega svoju slobodu. Usušujemo se čak primjetiti da čovjek počinje egzistirati kao čovjek u onom trenutku u kojem spozna da je sposoban komunicirati. Uspoređujući čovjeka s drugim živim bićima uočavamo da je uspio napredovati upravo zbog svoje sposobnosti komuniciranja. Čovjek je postupno smišljao i proširivao cijeli niz neverbalnih kodeksa⁸, počevši od najlakših gestikulacijskih kodeksa kojima je prenosio svoje poruke - ples, glazba, različiti znakovi. Od pitograma prešao je na ideograme, to jest na vezu koja postoji između znaka i apstraktne ideje⁹; upravo na taj način omogućuje se izmjena ideja između pojedinca i društva.

Komuniciranje je, dakle, temelj ljudskog znanja i napretka. Samo komunicirajući ljudi ulaze u istinski odnos, autentični kontakt jedan s drugim, to jest jesu i ostaju društveni, razumiju se i djeluju. S druge strane, cijela kulturna baština prenosi se iz naraštaja u naraštaj posredovanjem komunikacije na svim razinama, od pisanog do govornog znaka, od nepomične slike do one u pokretu.¹⁰

2. Komunikacija i europska racionalnost

2.1. Od Aristotela do suvremene filozofije

U svome djelu "Politika" Aristotel čovjeka definira kao političko ili bolje rečeno kao "društveno biće" (*zôon politikón*). Aristotel piše: "Država je prirodni proizvod i čovjek je po svojoj naravi društveno biće. Tko dakle živi izvan državne zajednice po prirodi i ne zbog nekog slučaja ili je odbačen ili je iznad čovjeka" (1253 a 3-5).

Na istome mjestu "Politike", čovjek je definiran također kao biće koja komunicira (*lógon ékhon*), jer posjeduje ono što označava grčka riječ *logos*: misao i govor. Aristotel nastavlja: "Čovjek, jedini među životinjama, posjeduje riječ"; "samo on posjeduje razum" (1253 a 10; 1332 b 6).

Čovjekova komunikacijska racionalnost predstavlja otkriće grčke filozofije.¹¹ Prema Sokratu, pak, čovjek mora ponajprije spoznati sebe samog. Potom tu unutarnju istinu mora suočiti s unutarnjim istinama drugih ljudi. To se događa preko dijaloga ili komunikacije koja onima koji razgovaraju omogućava zajednički dolazak do opće istine. Tu istinu ne proizvodi dijalog - kao što su nametali sofisti - već se ona otkriva u dijalogu, ili još bolje: ona se rađa majeutičkom metodom: naime, Sokratova majka, Fenarete, bila je primalja; ona nije "proizvodila", rađala dijete, već mu je pomagala da dođe na svijet, na svjetlo dana.

Tako i Sokrat nije izmišljao istinu, već ju je tražio zajedno sa svojim učenicima. Njihov *dia-logos* istini omogućava da se pokaže, da "ispлива" na svjetlo dana. To se u prvom redu ili trenutku događa pomoću kritike pogrešnih ideja (ironijom), a u drugom postupnim definiranjem pojma. Nitko drugome ne može komunicirati istinu ako je ovaj ne nalazi u sebi samome, upravo kao Menon, u istoimenom Platonovom dijalogu. Na tome tragu Platon će moći ustvrditi da čovjek istinu ne proizvodi "izvana" već da je se sjeća u "intimi". Grčko

⁸ Usp. LABAŠ, Danijel, *Neverbalna komunikacija: Tijelo kao produžetak duše*, u: BARTLETT, Djurdja (ur.), *nav. dj.*, str. 70-78.

⁹ Usp. GIOVANNINI, Barbara, *La nascita della scrittura* u: GIOVANNINI, Giovanni (a cura di), *Storia dei mass media. Dalla selce al silicio*, Gutenberg 2000, Torino ⁴1986, str. 11-79. "... la scrittura fonetica (i segni che rappresentano un suono) non si sostituì del tutto all'ideogramma (il segno che rappresenta una cosa), cioè il pittograma distaccatosi totalmente dal realismo", str. 29.

¹⁰ Usp. NÖTH, Winfried, *Priručnik semiotike*, Ceres, Zagreb 2004. RIVOLTELLA, P. C., *nav. dj.*, str. 54ss.

¹¹ Usp. MORRA, Gianfranco, *nav. dj.*, str. 101.

otkriće komunikacijskog razuma predstavlja temeljni element europske kulture. Nju se može također definirati pojmom “objektivna unutarnjost”. Istina nije izvan čovjeka, u izvanjskim stvarima, već u “unutarnjem čovjeku”, u njegovoj nutrini. No, ta istina koja je *u* subjektu nije zbog toga subjektivna, jer je nije proizveo unutarnji čovjek, već je ona u njemu nađena kao odraz objektivne istine. To otkriće klasične misli prihvatilo je kršćanstvo, čiji je sažetak religijske vjere i filozofije nazvan “kršćanski sokratizam”.

Tu objektivnu unutarnjost prvi je definirao Aurelije Augustin: “Noli foras ire, in te ipsum redi; in interiore homine habitat veritas; et si tuam naturam mutabilem inveneris, trascende te ipsum” (*De vera religione*, 39, 72). Istina nije *u* svijetu. Ona je *u* duši ali nije *od* duše, jer proistječe iz *lumen-a publicum-a*, tj. iz Boga.

I kada ljudi komuniciraju, oni si ne prenose “samo istine”, već ih prenose “u istini”, koja pretječe i utemeljuje komunikaciju. Ako onaj koji razgovara - dialogans - razumije riječ drugoga, i obratno, to se ne događa zato što svatko razumije “u drugome”, već zbog toga što se obojica shvaćaju unutar zajedničke i samostojne istine: “Si ambo videmus verum esse quod dico, ubi, guaeso, id videmus? Nec ego in te, nec tu in me, sed ambo in ipsa, quae super mentes nostras est, incommutabili veritate” (*Confessiones-Ispovijesti*, 12,25).¹²

Ustvrditi da je dijalog u istini, ne znači pretendirati da se posjeduje ili iscrpljuje istina. Upravo suprotno. Komunikacija istine trajno je “u opasnosti” od zablude ili pogreške i svaki izričaj istine uvijek je djelomičan i provizoran. Čovjek ne posjeduje istinu već samo istinitosti, tj. tvrdnje koje su povijesno uvjetovane i koje, manje više, participiraju u i na istini. Ali istinitosti nisu različite istine, već samo različita “utjelovljenja” ili uprisutnjenja jedine istine. I samo postojanje pogreške moguće je jer postoji istina; bez istine ne bi se mogla ispraviti pogreška, štoviše ne bi se čak moglo niti shvatiti da se pogriješilo, jer, pogriješiti znači misliti ili shvaćati pogrešku ili zabludu kao istinu.

Istina nije nešto što je suprotno od pogreške, već je ono što omogućava postojanje istine i pogreške, kao što tvrdi Spinoza: “Sicut lux seipsam, et tenebras manifestat, sic veritas norma sui et falsi est” (*Ethica*, II, 43 sch.). Evo zašto je tvrdnja “sve je lažno” proturječna jer da je ona istinita lažno bi bilo i “sve je lažno”. Istodobno, tvrdnja “sve je istinito” ne upada u proturječje jer ako je sve istinito onda je istinita i ta tvrdnja.

Reći komunikacijska racionalnost znači reći Europa, znači reći filozofija. Filozofija nije “sofia”, već potraga za mudrošću. Ona nije pretenzija da se posjeduje istina. Nije umišljanje da se zna “sve stvari” kao što je ustvrdio Aristotel, već da se definira “sve *od* stvari”, tj. sve što stvarima pripada, što je njihovo (*Metafisica*, I, 2, 982 a 9-10). Ta komunikacijska racionalnost razlikuje se od religijskog znanja ili spoznaje, ali nije nužno s njim u proturječju. Husserl, u svom posmrtnom djelu, krizu Europe identificirao je s krizom komunikacijske racionalnosti otkako su Galilejeve “sensate demonstrationi” i Descartesov “cogito” otvorili puteve scijentizmu, tj. onom “pogrešnom racionalizmu”¹³ koji ne komunicira već “pokazuje” istinu.

Reći Europa, za Husserla, znači reći “povijesna teleologija beskonačnih racionalnih ciljeva” (*historische Teleologie unendlicher Vernunftziele*). Naime, komunikacijska racionalnost predstavlja, zapravo sačinjava izvornu strukturu europskog društva: “Onaj *telos* koji je prirodan u europskom čovječanstvu od nastanka grčke filozofije, i koji postoji u želji da se bude čovječanstvo utemeljeno na filozofskom razumu i svijesti da se to može biti samo (isključivo) tako”.¹⁴

¹² AURELIJE, Augustin, *Ispovijesti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb ⁵1991, str. 303.

¹³ HUSSERL, Edmund, *La crisi delle scienze europee e la fenomenologia trascendentale*, Il Saggiatore, Milano 1961, str. 349. Prema MORRA, Gianfranco, *nav. dj.*, str. 103-104.

¹⁴ HUSSERL, Edmund, *nav. dj.*, str. 44.

2.2. Solipsizam i komunikacija

U stoljećima moderne povijesti prevladavaju solipsistički elementi koji otežavaju komunikaciju. Stvarnost se svodi na misao, pa čak i na riječ, a komunikacijski proces postaje sredstvom iluzije, prijevare i ideologije. Do “završetka” takve dekonstrukcije komunikacije, smatra Morra, dolazi s dvojicom najvećih predstavnika solipsizma XX. stoljeća. Kod Heideggera riječ ne komunicira, već aludira, jer je govor *u* čovjeku, ali nije “od čovjeka”; on je “dar bitka”. Više od govora vrijedi mistična šutnja koja je prepuštanje (*Gelassenheit*) riječi Bitka: “Govor u svojoj biti nije niti čovjekov izričaj niti aktivnost. Govor govori”; “Govor govori jer je zvuk tišine. Tišina smiruje dovodeći svijet i stvari do njihove biti”.¹⁵ Istinska riječ je ona aludirajuća i “šifrirana” kojom se služe pjesnici, ona koja ne “izriče” već “priziva”: sve ostalo je brbljarija.¹⁶

Prema Wittgensteinu, subjekt i svijet jedna su stvar u govoru. Granice govora (jezika) svakoga, ujedno su i granice svijeta svakoga. Nitko ne može izaći iz govornog (jezičnog) atomizma: “To što solipsizam *namjerava* u svemu je ispravno; samo, ne može se (iz)reći, već se pokazuje”; “Ovdje se vidi da solipsizam, ako se vrši rigorozno, koincidira s čistim realizmom. Ja(stvo) solipsizma sažimlje se u neraširenoj točki i ostaje stvarnošću koja je prema njoj koordinirana” (*Tractatus*, 5.62, 5.64). Logični zaključak takvog solipsizma mistična je šutnja: “O onome, o čemu se ne može govoriti, mora se šutjeti” (*tamo*, 7). I sam je Wittgenstein uvidio i shvatio granice te je nastojao, u drugome razdoblju svojega djelovanja, nadići solipsizam preko zanimanja za opći govor i njegove “govorne igre”. Ipak, u tome nije imao previše uspjeha jer solipsizam, pa čak i nihilizam, predstavljaju stalnu činjenicu bilo ranog bilo kasnog Wittgensteina.¹⁷

Istodobno, dok moderna dolazi do svoga završetka i ujedno vlastite krize, poteškoća pa čak i nemogućnost komunikacije postaju raširena i gotovo obavezna tema europske književnosti. Spomenimo na ovome mjestu tek Pirandella, Montalea, Joycea, Kafku, Musila, Sartrea, Becketta i Jonesca. Isto tako, mogli bismo nabrojiti mnoga kinematografska ostvarenja, od Antonionija do Allena, kao i dodekafonijsku glazbu i neformalno slikarstvo. Ljudi govore o tome zašto se ne razumiju, a jer se ne razumiju, govore. No, upravo jer govore, oni se ne razumiju. Riječ postaje sredstvom nekomunikativnosti. Tu raširenu spoznaju i svijest možemo sažeti Sartreovim riječima, koji u *L'être et le néant*, piše: “Drugi je ja koji nije u meni” kao i “Bit odnosa među svijestima je konflikt”.¹⁸ Pakao, to su drugi.

No, nije nedostajalo ni autora koji ističu važnost i izvornost komunikacije, pojašnjava Morra. Za Feuerbacha čovjek je dijaloško komunikativno biće, nije “ja” već “ti”. Nijedan čovjek nije nikada sam, nijedan čovjek nije otok i zvono - prema poznatoj tvrdnji engleskog pjesnika Johna Donnea - nikad ne zvonu drugome, već meni. Komunikacija nije susret dva čovjeka, već objava-otkrivenje dviju osoba, od kojih je svaka netko samo u komunikaciji. Čovjek je “ti” prije nego što je “ja”: “Pojedini čovjek, shvaćen u sebi samome, ne sadrži čovjekovu bit u sebi, niti jer je moralno biće, niti jer je biće koje misli. Bit čovjeka sadržana je samo u zajedništvu, u jedinstvu čovjeka s čovjekom: i takvo je jedinstvo koje se oslanja na

¹⁵ HEIDEGGER, Martin, *In cammino verso il linguaggio*, Mursia, Milano 1973, str. 33, 419.

¹⁶ Heideggerova misao ne zaustavlja se naprosto na tomu da je “dobro razgovarati”. U njegovoj filozofiji poruka bi, u stvari, glasila: “Ljudski je razgovarati”. Za njega je razgovor “temeljna ljudska aktivnost kojom ljudi izražavaju svoje iskustvo subitka s drugima”. Usp. MYERSON, George, *nav. dj.*, str. 15.

¹⁷ Usp. WITTGENSTEIN, Ludwig, *Ricerche filosofiche*, Einaudi, Torino 1974.

¹⁸ SARTRE, Jean Paul, *L'essere e il nulla*, Mondadori, Milano 1958, str. 296.

stvarnost razlike između ja i ti”.¹⁹ I sam Bog nije (ništa) drugo do li “čovjek sa čovjekom, tj. jedinstvo ja i ti”, “Ti (drugih) ti”; a prava religija za predmet mora imati ne Boga (ljudsko stvorenje) već Čovječanstvo, tj. dijalog i komunikaciju među ljudima. Taj primat komunikacije iznova predlažu i Martin Buber i Nicola Berdiaev. U anonimnom i nepersonalnom svijetu “Onoga” nema mjesta za komunikaciju, koja zahtjeva susret (*Begegnung*) između Ja i Ti. Ja ne postoji za sebe samoga, već samo u Ti, u odnosu. Na početku nema niti Ja, niti Ti, već je odnos (*das Zwischen*) u kojemu Ja i Ti postoje samo u Mi.²⁰

Za Berdiaeva, pak, komunikacija je odnos među osobama. Ona može postojati između Ja i Ti, ne između Ja i Stvar (ako netko razgovara s nekom stvari ili predmetom, stablom, rijekom ili zvijezdom, nije više riječ o stvari već o “personificiranoj stvari”). Komunikacija je oblik odnosa, ona je stupanj onoga “biti zajedno” koji se upotpunjuje ili dovršava u zajedništvu.²¹

Nadilaženje solipsizma, koje u komunikaciji ima svoje povlašteno sredstvo, moguće je utoliko ukoliko se Drugoga ne shvaća kao strani predmet, već kao “sociusa”, kako kaže Scheler tvrdeći da čovjek postaje “samim sobom” samo preko procesa socijalizacije, tj. komunikacije s drugima. Drugi je, u stvari, Drugi-Ja, tj. autonomni subjekt kojega ja od početka shvaćam kao samostojnu bit (*der fremde Ich*). Komunikacija, dakle, tj. odnos između Ja i Ti nije dodatak vlastitoj individualnosti već mjesto u kojemu se ona objavljuje-razotkriva i ostvaruje.²² Scheler je uvjeren da solipsizam nije toliko pogreška (ili zabluda), koliko mogućnost. Čovjek nužno živi u mreži komunikacija, može ih odbaciti ali ne ignorirati. Temeljna kategorija ljudske misli nije, kao što je to pretendirala cijela moderna filozofija, Ja (*Ich*) već Ti (*Du-heit*), ili bolje rečeno izvorna komunikacija između Ja+Ti i Ti-Ja.²³

2.3. Zapreke komunikaciji: ideologije

Europsko otkriće dijaloga komunikaciju definira kao prijenos djelomičnih istinitosti u (neiscrpnom) traženju potpune istine. “Dijalogizirati” znači uzajamno prenošenje (*dia*) prave ili istinite riječi (*logos*). Kako piše *Gadamer* “razumijevanje koje se ostvaruje u dijalogu pretpostavlja otvorenost sa strane sugovornika, koji se moraju napregnuti u potpunom priznavanju vrijednosti mišljenja drugoga”.²⁴ Dijalog je utoliko moguć ukoliko se temelji na dvije pretpostavke: vjeri u postojanje istine, koja pobuđuje i potiče trajno traganje i stalno nadvladavanje djelomičnih istinitosti (i onaj koji niječe neku “istinu”, vjeruje u istinu, toliko da je niječe samo kako bi je nadvisio u nekoj istinitijoj istini); poštivanje sugovornika, čije djelomične istinitosti (i čije djelomične pogreške, budući da totalna pogreška ne može postojati) potiču na ispravljanje vlastitih pogrešaka i na nadvladavanje vlastitih istinitosti koje su uvijek nedostatne.

Svaki sudionik dijaloga ima identitet - tj. skup istinitosti, racionalnih i moralnih načela prema kojima ravna vlastiti život. Kada ne bi imao tog “identiteta” ne bi mogao ulaziti u dijalog - dijalog se uvijek vodi između dva identiteta. Kako bi prenio drugome nešto,

¹⁹ FEUERBACH, L., *Principi della filosofia dell'avvenire*, Einaudi, Torino 1946, str. 139.

²⁰ Usp. BUBER, Martin, *Il principio dialogico*, Comunità, Milano 1958.

²¹ Dvije riječi imaju isti korijen, *communicatio - communio*, čija su najuzvišenija iskustva prijateljstvo i ljubav (i tu je korijen isti, *amittitia - amor*): “odgovornost (jednoga) Ja za (jedan) Ti”. BUBER, Martin, *nav. dj.*, str. 19. Usp. također filozofsku misao Emmanuela Levinasa, prema LABAŠ, Danijel, *nav. dj.*, str. 311ss.

²² SCHELER, Max, *Natura e forme della simpatia*, Città Nuova, Roma 1980, str. 334.

²³ SCHELER, Max, *Sociologia del sapere*, Abete, Roma 1976, str. 120.

²⁴ GADAMER, Hans Georg, *Verità e discorso*, Fratelli Fabbri, Milano 1972, str. 445.

moram biti netko. Nedostatak identiteta degradira dijalog na manipulaciju i baca ga u beznačajnost. No, ako ne bi imao poštovanja prema drugome, dijalog ne bi bio moguć, jer bi postao jednostavna propaganda ili barbarizam, divljaštvo ili farsa, kako su činili sofisti. Kada se kaže “poštivanje drugoga” ne mislimo nužno na poštivanje “ideja drugoga”. Ideje drugoga, kao vlastite ideje, poštuju se kada su “istinite”, na kada su “apsurdne”. Ako nam netko kaže $2+2=7$, jamačno ne možemo poštivati njegovu tvrdnju, jer je riječ o matematičkoj pogrešci. No, moram poštivati onoga koji ju je izrekao, štoviše ponekad možemo osjetiti i simpatiju prema njemu. Ispravljanje ideja drugoga - koje podrazumijeva uvijek racionalno sudjelovanje drugoga - mora se dogoditi u poštivanju drugoga. Čovjek je, naime, uvijek “transcendencija”, uvijek je više od onoga što radi i govori.

No, komunikacija nailazi na brojne zapreke i prepreke, bilo u osobnoj svijesti, bilo u društvenim navikama. Glavna zapreka je “ideologija”²⁵, govor namijenjen obrani djelomičnih interesa koji se prikazuju kao dobro cijeloga čovječanstva. Svrha ideologije nije prenošenje istine, već praktični rezultat obrane ili napada. Ideologija brani postojeće prilike, nastoji očuvati ono što postoji pokazujući ga kao apsolutno dobro (*ideologia*); ili pak nastoji razoriti postojeće, pokazujući ga kao zlo koje treba odbaciti (*utopia* kao ideologija onoga što “još nije”²⁶).

Ideologija (i utopija) su zle vjere u dobroj vjeri; nisu svjesne prijevare ili lukave laži; one su nesvjesna iskrivljenja koja proistječu iz pripadnosti osobe nekom određenom društvenom sloju. Stoga ih je teško iskorijeniti. Nije toliko ideologija u čovjeku, koliko čovjek u ideologiji. On nesvjesno djeluje kako bi obranio interese; njegove tvrdnje nisu izričajne, već instrumentalne, ne žele uvjeriti, već razuvjeriti. Ideološki govor etiku - zajedničko traganje za istinom - svodi na praksu, sredstvo za stjecanje nečega što je korisno.

3. Komunikacija i hermeneutika

Nakon onoga što smo rekli, čini se, dakle, važnim demitizacija ideologija kao preliminarna činjenica za dijaloški razgovor. “Pravi” razgovor može početi samo tamo gdje je razotkriven “lažni” razgovor. Tu demitizaciju ideologija već je bio predložio otkrivač te interpretacijske kategorije - *Karl Marx*. On smatra da se ideologija ne može pobiti dijalogom, već samo revolucionarnom praksom. Budući da su ideologije sebične mistifikacije “više” klase kako bi opravdala iskorištavanje “niže” klase, kako bi se iskorijenila ideologija treba iskorijeniti ili dokinuti klase. Zajedno s time Marx otkriva ideologiju i prorokuje završetak u besklasnom društvu. Riječ je o pseudoeshatološkom mitu, “mesijanskoj utopiji”, kaže Morra, koja nije postojana u teoriji i koju je opovrgnula praksa.

Demitizacija ideologija stoga nije samo socio-politička, već također i nadasve stjecanje osobne svijesti. Subjekt se mora preliminarno staviti u položaj slušanja primljene poruke komunikacije i shvatiti je onakvom kakva ona jest, a da je ne izobličiti. Može je samo “interpretirati”, tumačiti. Dijalog je čitanje i slušanje drugoga, čiju riječ ne treba pogrešno shvatiti, već je treba “inter-pretirati”. Govor drugoga na prvom mjestu treba shvatiti, a samo potom se može prosuđivati i suočavati s našim. Heremeneutika (grč. *ermeneúein* + *pretium*: “zajednička vrijednost”) u sebi ujedinjuje istinu i moralnost komunikacije.

²⁵ Usp. MORRA, Gianfranco, *Introduzione alla sociologia del sapere*, La Scuola, Brescia 1990.

²⁶ Usp. MANNHEIM, K., *Ideologia e utopia*, Il Mulino, Bologna 1957.

Gadamer piše: “Hermeneutičko iskustvo je sredstvo preko kojega se razum oslobađa zatočeništva govora, i takvo se iskustvo, sa svoje strane, konstituira kao govor”.²⁷ Dijalog je u hermeneutici, ponajprije, čitanje i slušanje drugoga. Moguć je, k tome, kao poštivanje drugoga, na taj način da uzajamna komunikacija ne bude nikada nalaganje, već nagovaranje. Gadamer vjerojatno pretjeruje kada zastupa univerzalnost hermeneutike,²⁸ tako da se kritike koje mu je uputio *Habermas* čine opravdanima.²⁹ No, teško je staviti u sumnju preliminarnu vrijednost hermeneutičkog postupka, ne samo za analizu tekstova već također i u interpersonalnom dijaloškom odnosu.

Ono što hermeneutički postupak omogućava jest “etika diskursa”³⁰. “Pragmatičko shvaćanje”, usmjereno dominiranju nadiđeno je “hermeneutičkim shvaćanjem”, čija je preliminarnost, kao što je pokazao Karl Otto Apel, upravo “kritika ideologije”³¹. Završni cilj je onaj da se dođe do “komunikacijskog djelovanja”, tj. do ljudskih odnosa oslobođenih “funkcionalističkog razuma” i dovedenih do prave racionalnosti koja nije samo racionalnost sredstava, već također i primarno racionalnost svrha ili ciljeva. Za tu svrhu, hermeneutika nije dovoljna.

Svojom teorijom komunikacijskog djelovanja Jürgen Habermas priznaje vrijednost hermeneutičke komunikacije, ali upozorava i na njezinu nedostatnost. Oslobođanje od ideologije, te teške zapreke za komunikaciju, mora se dogoditi ne samo na planu individualne savjesti već također na razini intersubjektivnih struktura društva. Prema Habermasu, doba ili epoha kasnog kapitalizma proizvela je raspad komunikacije jer je društveni sistem, usmjeren i namijenjen zatvorenom krugu proizvodnje-potrošnje, “kolonizirao svijet života”³². Spoznajaznanje je bila podvrgnuta instrumentalnom razumu, kao što pokazuje prevladavanje masovno-medijske spoznaje-znanja.

Habermas nudi prijedlog da se sudionici u dijalogu mogu ponovno razumijeti i upotpuniti se u komunikaciji koja se temelji na iskrenosti i poštivanju. No, njegov prijedlog, navodi Morra, ostaje i dalje utopistički i “maglovit”, jer je uvjetovan logističkom utopijom marksizma.

Zbog toga se čini korisnim proširiti govor od teorije komunikacijskog djelovanja na one analitičke rezultate i one praktične prijedloge koje je postigla i promaknula sociologija komunikacija s ciljem da omogući, i u doba kasnog kapitalizma i masovnih medija, barem djelomični oporavak racionalnosti i moralnosti društvene komunikacije.

4. Komunikacija između spasenja i prokletstva

Što bi se moglo učiniti da se društvena komunikacija ponovno dovede do njezinih bitnih zadaća slobode i istine? Je li još moguća, u društvu “privedenja”, tj. slike (*simulacro*) i manipulacije, “prava” komunikacija s “moralnim” ciljevima? Kakve su promjene potrebne,

²⁷ GADAMER, H. G., *nav. dj.*, str. 426.

²⁸ Usp. GADAMER, Hans Georg, *Ermeneutica e metodica universale*, Marietti, Torino 1973.

²⁹ Usp. HABERMAS, Jürgen, *Agire comunicativo e logica delle scienze sociali*, Il Mulino, Bologna 1980. Za Habermasa ključ istinske komunikacije u “komunikacijskom djelovanju” jest “razumijevanje”. Njegovo komunikacijsko djelovanje jest uporaba jezika s namjerom postizanja razumijevanja: komunikacijsko djelovanje je zajedničko djelovanje.

³⁰ Usp. HABERMAS, Jürgen, *Etica del discorso*, Laterza, Bari 1985. Također LABAŠ, Danijel, *nav. dj.*, str. 186-245.

³¹ Usp. APEL, Karl Otto, *Comunità e comunicazione*, Rosenberg & Sellier, Torino, 1977. Također LABAŠ, Danijel, *nav. dj.*, str. 246-310.

³² HABERMAS, Jürgen, *Teoria dell'agire comunicativo*, Il Mulino, Bologna 1986, str. 1022.

kako bi nostalgija velikog broja ljudi prema istinskom i pravednom u društvenim strukturama našla korisna sredstva za nadilaženje komunikacijskog “grupašenja” i falsifikacije, krivotvorenja i podmetanja?

Ponajprije, potrebno je krenuti od općih sudova koji su doneseni o komunikacijskom sistemu. Premda su bili, kao što je i prirodno, vrlo brojni i različiti, moguće je “izolirati” ekstremne prosudbe. S jedne strane je bilo danas već i teorijski i praktično nadiđeno “apokaliptično” tumačenje masovnih medija. Prema tom mišljenju, elektronička je revolucija proizvela lažna, lažljiva i površna komunikacijska sredstva, koji vrijede samo za “bučenje”, oglašivanje i manipulaciju. U glavnim crtama, čovjek masovnih medija bi, prema tom shvaćanju, bio biće lišeno inteligencije i kritičnosti, biće koje u prolaznim slikama traži “smirujuće sredstvo” i čistu zabavu prema eskapističkom modelu.

To ekstremističko i negativno tumačenje možemo pokazati riječima Jürgena Habermasa, prema kojem civilizacija masovnih medija, dok “narod” pretvara u “masu”, nemogućim čini svaku međuljudsku komunikaciju i bilo kakav kritički stav: “Kada zakoni tržišta gospodare sferom kolanja roba i društvenog rada prodru u sferu koja je pridržana pojedincima koji su publika, rasprava se tendencijalno pretvara u konzumiranje, a veza društvene komunikacije rastvara se u činima individualne recepcije, koji su međusobno jednoobrazni”³³.

Poruku medija konzumiraju osobe koje su homogenizirane i “primirene”, u “kraljevstvu sretne svijesti-savjesti”, gdje je nemoguća bilo kakva inicijativa a svaki pothvat jest jednostavno suvišan. U svojoj Teoriji komunikacijskog djelovanja Habermas piše: “Tijekovi komunikacije koje vode masovni mediji stavljaju se na mjesto onih komunikacijskih struktura koje se u neko doba omogućile javnu raspravu i samospoznaju publike građana i pojedinaca. Oni autentične sadržaje moderne kulture pretvaraju u stereotype koji su sterilni, hladni te djeluju ideološki u masificirajućoj kulturi koja se ograničava na udvostručenje postojećeg”³⁴. Logika masovnih medija jest sadistička logika gospodarenja i vladanja.

Na drugoj strani je takozvano “integrirano” tumačenje. Ono ističe inovativnu ulogu masovne komunikacije: ona širi spoznaje i znanja, omogućuje sučeljavanje između različitih životnih stilova, suprotstavlja proturječne kulturne modele, proizvodi univerzalnost i zbog toga toleranciju; ponovno približava “jake ljudske odnose”, tj. odnose u kojemu je izražena sposobnost za osjećanje podražaja drugoga, jer su u elektroničkoj komunikaciji uključena sva osjetila, sva čula. Revolucija elektroničkih medija, kako tvrdi McLuhan, najradikalniji predstavnik toga tumačenja, ne odnosi se samo na komunikacijska sredstva već i na poruku komunikacija: “medium je poruka” (je, a ne ima)³⁵, i to u smislu da upotreba nekih medija umjesto drugih mijenja cijeloga čovjeka.

Nakon hladne i individualističke civilizacije, rađa se i nastaje topla i sudionička civilizacija. Uskrisava “globalno selo” u kojemu čovjek više nije izoliran, odbačen ili otuđen, već živi u intenzivnosti, naboju komunikacije s cijelim svijetom, univerzumom. Piše McLuhan: “Naš je svijet potpuno novi svijet sačinjen od neposrednosti. ‘Vrijeme’ je prestalo, ‘prostor’ je nestao. Mi sad živimo u globalnom selu... simultanom događanju. Vratili smo se akustičnom prostoru. Iznova smo počeli strukturirati prvotne osjećaje, plemenska osjećanja kojima smo se otrgli u malo stoljeća književne erudicije”³⁶.

³³ HABERMAS, Jürgen, *Storia e critica dell'opinione pubblica*, Laterza, Bari 1977, str. 193.

³⁴ HABERMAS, Jürgen, *nav. dj.*, 1986, str. 1068.

³⁵ McLUHAN, Marshall, *nav. dj.*, 1967, str. 16.

³⁶ McLUHAN, Marshall, *nav. dj.*, 1968, str. 63.

Te dvije “eskremne teorije” jamačno imaju zasluge zbog toga što su istaknule realne aspekte masovnih medija, bilo pozitivne bilo negativne, ali isto tako i nedostatak pretjerivanja zbog djelomičnog sagledavanja problema. Razvoj istraživanja pokazao je da utjecaj društvenih komunikacijskih sredstava nije niti tako regresivan niti toliko progresivan, kako su to dvije teorije isticale. Danas sociolozi komunikacije pretežito zastupaju umjerenije tumačenje, koje se ponekad naziva tumačenjem “jačanja” a ponekad “očuvanja”. To znači da bi masovni mediji vršili nadasve funkciju naglašavanja i obrane tendencija koje su već ionako zastupljenije i prevladavaju u društvu, te bi na neki način bili njihova “epifanija” i “liturgija”. Oni, dakle, ne stvaraju običaj i običaje, ne mijenjaju vrijednosti, jer su i oni sami dio tih običaja i tih vrijednosti koje jačaju u pojedinostima. “Masovni mediji djeluju kao potpore neke strukture na industrijskoj razini, ili društvenom sustavu koji ih, sa svoje strane, sadrži kao podsisteme i to općenito pojačavajućeg tipa. Drugim riječima, masovni mediji interveniraju da bi uvjetovali javno mnijenje (svojim nagovarateljskim učinkom), ali istodobno sa svoje strane, ne uspijevaju izbjeći specifičnom uvjetovanju (ideološkom, političkom, ekonomskom) kojega predstavlja upravo jednostavna činjenica postojanja složenog društvenog i političkog podsistema”³⁷.

Ako je istina, kako se danas uglavnom vjeruje, da masovni mediji vrše funkciju ili zadaću podloge ili potpore, onda niti mogućnosti manipulacije javnog mnijenja nisu tako neizbježne, kao što su smatrali “apokaliptičari”, premda jamačno postoje one opasnosti stvarnog uvjetovanja koje su “integrirani” jednostavno zaobilazili. Čini se, dakle, da je svakome moguće izbjeći manipulacije. Svatko može pristupiti masovnim medijima inteligentno i s kritičnošću, premda svi nisu u stanju to učiniti. Neki sociopolitički uvjeti mogu olakšati tu razumnu, mudru i slobodnu upotrebu komunikacije.

Na prvom mjestu treba primjetiti da je opasnost manipulacije potpuna u onim političkim uvjetima u kojima neke skupine ili stranke imaju monopol nad medijima. To se događalo i događa se u totalitarnim režimima.

Što, u tom komunikacijskom kontekstu, znači “pluralizam”? Pluralizam je obilježje svih razvijenih i složenih društava, u kojima više vjera, morala, političkih projekata, životnih stilova, zanimanja ili profesija kao i zabava zajedno žive i sučeljavaju se. Arhaična društva su jednostavna i monokulturalna, moderna društva su složena i plurikulturalna. U pluralizmu, kao što je pokazao Alfred Schutz, postoje brojni “životni svjetovi”, mnoge “provincije u kojima nema značenja”, “mnogostruke stvarnosti”³⁸, tj. brojne različite subkulture, svaka s vlastitim “kodeksima” i zakonitostima.

Čovjek našega, sadašnjeg društva istodobno živi u tim subkulturama jer se je “svijet života” (*Lebenswelt*) rascjepkao i pluralizirao,³⁹ s opasnošću da se izgubi jedinstvo osobe. U pluralizmu, kada u njemu nedostaje zajednički određujući aksiološki minimum, komunikacija je u opasnosti da postane jednostavna - informacija. To zapravo znači: više se govori i više se sluša, više se sučeljava, a manje se razumije i shvaća. Kako bi se spriječilo da pluralizam postane rat svih protiv svijeta, definiran je i ostvaren politički sustav demokracije koji nastoji pozitivno vrednovati njezine pozitivne aspekte, te ujedno spriječiti njezino upadanje u trajno sukobljavanje i konfliktualnost. Točno je zapažanje da su demokracija i pluralizam nerazdvojni.

³⁷ MASCILLI-MIGLIORINI, Enrico, *La comunicazione nell'indagine sociologica*, La Nuova Italia, Firenze 1990, str. 128.

³⁸ Usp. SCHUTZ, Alfred, *Saggi sociologici*, Utet, Torino 1979, str. 181-232.

³⁹ Usp. BERGER, P. L. (zajedno s BERGER, B. i KELLNER H.), *The Homeless Mind*, Peli Books, Harmondsworth 1974, str. 62-77.

5. *Odgovornost u komunikaciji*

I danas je moguće ispravno i moralno služenje komunikacijom, a kako smo istaknuli, neki ga sociokulturalni uvjeti mogu pospješiti. Temelj racionalnosti i moralnosti komunikacije ipak je priznavanje da postoje, premda u raširenom pluralizmu, neke zajedničke vrijednosti koje predstavljaju i sačinjavaju opći okvir valjanosti i granica komunikacijskog djelovanja. To bi se priznavanje ili priznanje moglo definirati pojmom “odgovornost”. Od latinskog *respondeo*, odgovornost označava dužnost (davanja) odgovora, polaganja računa za vlastito djelovanje. Kome? Moralnim imperativima savjesti koji usmjeravaju na čovječnu, ljudsku upotrebu komunikacije.

Ta odgovornost nije izvanjska obveza, kao što je zakonitost, već je slobodni čin kojim subjekt priznaje i ostvaruje etičku normu. No, sloboda nije dovoljna za utemeljenje odgovornosti jer ona tendira da postane subjektivni sud. To možemo pokazati na primjeru razvoja političkog režima koji je u najvećoj mjeri isticao vrijednost slobode: demokracije. Rođena kao politička demokracija upravo kako bi ljude oslobodila od robovanja despotizmu, ona je morala otvoriti svoju individualističku dimenziju socijalnoj dimenziji, kako bi svim ljudima pružila priliku da budu sudionici. Danas demokracija osjeća potrebu naglašavanja druge, različite dimenzije, tj. moralne dimenzije koja iznova prosuđuje i vrednuje obvezu kako bi spriječila da pravo postane egoizam i povlastica.

I komunikacija mora postati moralna, ne moralizirajuća, jer je moraliziranje izvanjska, površna i neučinkovita karikatura moralnosti. Komunikacija si mora dati pravila. U doba u kojemu živimo, upravo stoga što su tehnička otkrića i dostignuća toliko olakšala i učinila moćnim komunikacije, posvuda se osjeća potreba da se tehnologija sučeli s etikom. Nisu malobrojni primjeri toga susreta: bioetika nastoji odrediti koje su granice eksperimentiranja koja manipuliraju životom i njegovim dostojanstvom (genetički inženjering, presađivanje organa, eutanazija, neurokirurgija, kloniranje). Poslovna etika pita se: budući da se “zdravo za gotovo” uzima da svrha poduzeća ne može biti drugo do li profit, koje su etičke granice, preko kojih taj isti profit postaje nedopušten?

Nešto sličnog potrebno je i za komunikacijski sustav koji je ambivalentan, dvoznačan, jer može ostvariti vrlo pozitivne ciljeve (posvjestiti dramu gladi u svijetu; boriti se protiv rasizma; širiti prevenciju protiv AIDS-a; itd.), kao i vrlo negativne (razulariti sportsko nasilje; širiti samoubojstva; poticati seksualne zločine; itd.). Ta dvoznačnost zahtjeva definiciju i utvrđivanje “etike komunikacija” ili “komunikacijske etike”. O čemu je riječ, možemo navesti riječima Pinta de Oliveira: “Etika komunikacije sadrži skup vrijednosti, normi, modela ponašanja, koji se temelje na priznavanju primata osobnog dostojanstva i prioriteta općeg dobra ili koje su namijenjene usmjeravanju individualnih i kolektivnih djelatnosti, kao i institucija i njihovog funkcioniranja prema odgovornom traženju ljudskih ciljeva informacije - ciljeva koji se mogu pretvoriti u promicanje svih prava za sve”⁴⁰.

Možda se ova teška zadaća nikada neće potpuno ostvariti, ali porazno bi bilo ne pokušati. Mnogi su pokušaji već poduzeti, a svima njima je zajedničko saznanje da sredstva društvene komunikacije, čija je zadaća da *in*-formiraju, mogu i *de*-formirati, *trans*-formirati, *pre*-formirati i *kon*-formirati. I u komunikaciji imperativ je onaj univerzalnog, Kantovog morala: budi čovjek i ponašaj se prema drugome čovjeku uvijek tako da ti je on svrha a ne sredstvo; upotrebljavaj komunikaciju za promicanje istine i moralnosti. I komunikacija ulazi u ono što je Hans Jonas nazvao i definirao “načelo odgovornosti” (*das Prinzip*

⁴⁰ PINTO DE OLIVEIRA, C. J., *Ethique de la communication sociale*, Editions Universitaires, Fribourg (Suisse) 1987, str. 43.

Verantwortung)⁴¹: ono koje mi nalaže da poštujem razgovor i dogovor jer je na početku bio Govor, Riječ; “ono koja me obvezuje da ostanem na području *homo fabera*, a da pri tome ne zaboravim da sam stvoren, te da ne želim postati *homo creator*”⁴²; ono koje, premda je s Nietzscheom “Bog mrtav”, još nastavlja poštivati u čovjeku spomen na Boga i njegovu zapovijed koja vrijedi bilo u međuljudskom bilo u društvenom dijalogu: “Ne laži”. I poziva na odgovornost prije nego li me sugovornik uočljiv u licu drugoga uopće na nju, kako bi rekao Levinas, pozvao.⁴³

Summary

Communication is a great thing, said once George Myerson. But, what is communication indeed? Is the communication “I” and “You” or expressing of what we desire? Where are the antropological, where are the philosophical “roots” and foundation of communication? Who is communicating and what: message or significance? When is communication “going good” and how we can challenge with the barriers to communication – ideologies? With these and similar questions, taking inspiration in famous and less famous authors, is dealing present contribution describing development of communication – from interpersonal to communication of society per mass media.

⁴¹ Usp. JONAS, Hans, *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1984 (*Il principio responsabilità. Un’etica per la civiltà tecnologica*, Einaudi, Torino, ²1993).

⁴² MORRA, Gianfranco, *nav. dj.*, str. 123.

⁴³ Usp. LABAŠ, Danijel, *nav. dj.*, str. 311-378.